

ИНФОРМАЦИОННА КОМПЕТЕНТНОСТ INFORMATION COMPETENCE

СВОБОДНИЯТ ДОСТЪП – ФАКТ ВЪВ ВИРТУАЛНАТА РЕАЛНОСТ

Ж. Сурчева и И. Митева

Централна медицинска библиотека, МУ – София

THE OPEN ACCESS – FACT IN THE VIRTUAL REALITY

J. Surcheva and I. Miteva

Central Medical Library, Medical University – Sofia

Резюме:	В обзора се представят източниците на свободен достъп: списания и материали от отворени дигитални архиви. Описани са историята на възникването им, някои аспекти на авторското право, отражението на свободния достъп до научната информация върху поведението на традиционните издатели и библиотеките и перспективите пред дигиталните научни издания.
Ключови думи: Адрес за кореспонденция:	свободен достъп, интернет, авторско право, издателства, библиотеки <i>Д-р Жения Сурчева, Централна медицинска библиотека, ул. „Св. Г. Софийски“ № 1, 1431 София, e-mail: surcheva_j@abv.bg</i>
Summary:	In the review, there are presented open access sources: journals and materials from open digital archives. Described are the history of their origin, some aspects of copyright, reflection of the open access to scientific information on the behavior of traditional publishers and libraries and digital scientific publication perspectives.
Key words: Address for correspondence:	open access, internet, copyright, publishers, libraries <i>Jenia Surcheva, M. D., Central Medical Library, 1, Sv. G. Sofiiski Str., Bg – 1431 Sofia, e-mail: surcheva_j@abv.bg</i>

ИСТОРИЯ НА ПРОБЛЕМА

През втората половина на ХХ в. се наблюдава експлозия на научни, технически и медицински публикации. Тя среща поддръжка сред академичната общност както поради желанието на учените първи да публикуват резултати от изследвания, провеждани в конкуриращи се колективи, така и като формален запис на рецензирано научно постижение – две страни, които могат да се реализират по-бързо и евтино в електронна среда. С изграждането на електронните бази данни през 70-те год. на ХХ век издателите откриват, че съдържанието на научните публикации може да се обработва и съхранява в дигитален формат, а през 90-те год. се установява, че използването на интернет ускорява контакта между автори, рецензенти и издатели.

Днес най-голям дял в пазара на електронната научна комуникация заемат САЩ с 58% от научната, техническа и медицинска литература, на Европа се падат 26 % и 16 % са за останалия свят [12]. Публикационната активност променя темповете си: за периода 1900-1945 г. публику-

ваните списания са нараствали средногодишно с 3,3%, за периода 1945-1979 г. – с 4,7%, а след 1980 г. – отново с 3,3% [11], и липсва яснота за по-нататъшните тенденции. Това, което обаче е явно, е, че се увеличава броят на електронните журнали със или без печатна версия.

Цената на научните списания нараства по-бързо от бюджетите на библиотеките, които биха искали да се абонират за тях. Това е основна грижа за много автори, библиотеки и научни институции (напр. във Великобритания цените на списанията за периода 1998-2003 г. са се вдигнали с 58%, докато бюджетът на библиотеките – само с 11%) и става причина да се търсят нови пътища за представяне на резултатите от изследванията при по-ниска цена или безплатно [22].

Подтикът за промените идва от две основни направления: *Първо*, развитието на технологии, осигуряващи безпроблемен достъп до обширни материали без посредничеството на издателите. Всеки, който разполага с персонален компютър и има достъп до интернет, би могъл да ползва и да предоставя файлове извън ограниченията на издателя (размер, подреждане, цена на печата и

цена на доставките). *Второ*, осъзнаването (и признаването) на факта, че данъкоплатците са тези, които директно или индиректно заплащат научните изследвания и имат право на достъп до техните резултати.

Тази ситуация дава основание на група учени да поставят въпроса за постепенното осигуряване на свободен достъп до цялата образователна и научна литература. Това е смисълът на трите декларации: от Будапеща, от Бетезда и от Берлин, които прокламират използването на интернет като техническо средство за глобалното научно познание и осигуряване на човешкото право за достъп до това познание. Те апелират авторите да осигурят такъв достъп до произведенията си и да ги предоставят в стандартен електронен формат на поне един репозиториум и призовават към промени в законовата база и в разпределяне на средствата за финансиране (средствата за научни изследвания, които средства да бъдат ползвани за заплащане разходите по свободния достъп) [9].

ПОНЯТИЕТО СВОБОДЕН (ОТВОРЕН) ДОСТЪП

Под *свободен достъп (СД)* до научни публикации най-общо се разбира *свободен, отворен или без заплащане онлайн достъп до научни списания, статии, материали от конференции, технически доклади, дипломни работи и дисертации, препечатки и отчети* [26]. През последните години такъв става достъпът и до някои книги, които могат да се четат онлайн или чието съдържание може да се „сваля“ свободно. Тези публикации в повечето случаи могат да се ползват за научни и образователни цели без лицензионно договаряне, заплащане и други ограничения. Ако има някакви лимити, те са минимални и са поставени от авторите на публикацията, които при този случай запазват авторското си право. Понятието обаче не е еквивалентно на самостоятелно публикуване (самиздат). Тук целта не е да се избегнат редакторският контрол и таксите за издаване, нито е компромис с научната стойност на разработките. Тя е съвършено различна – улесняване на разпространението на знанията чрез стимулиране научния обмен с помощта на интернет.

Две форми на СД получават най-широко разпространение – т.нар. „Зелен поток“ и „Златен поток“. *Зеленият СД се отнася до самостоятелно архивиране, при което авторът поставя копие от разработка в един или в повече репозиториума на свободен достъп. Репозиториумът всъщност представлява архив, хранилище за документи от най-различен вид и може да бъде институционален, тематичен или комбинация от двете.* Няма пречка един и същ материал да се появи и в традиционен журнал – печатен, електронен или печатен и електронен (освен ако самият журнал не създава пречки за това. При

Зеления СД институцията, поддържаща репозиториум, плаща за предоставянето на материали, добавяне на метаданни и други технически и административни изисквания.

Златният СД се прилага при издаването на списания на свободен достъп (електронни или с електронна и печатна форма). Статиите подлежат на рецензиране. Обичайно списанието остава авторските права (или най-съществената част от тях) за създателите на публикацията. Някои от издателите на такива списания са сдружения с нетърговска цел (Public Library of Science – PLoS), а други – с търговска (BioMedCentral – BMC). Този бизнес модел е известен с името „заплатен от автора“ – Authors pays – въпреки че авторите заплащат за публикуването самостоятелно доста рядко и авторските плащания представляват нищожен дял от издръжката на тези списания. В действителност плаща работодателят на автора, или онзи, който му дава средства за дейността му. За класифициране вида на публикуваното в списанията на СД някои автори предлагат следната цветова система – „Златен“ СД (достъп до изследователски статии без закъснение); „Зелен“ (достъп до постпринт архивиране от страна на авторите. Постпринт-версия е всяка публикация, одобрена от рецензентите, като тя може да е вече отпечатана или да излезе преди печат.); „Бледозелен“ (достъп до препринт архивиране от страна на авторите, т.е. версия на публикация преди рецензиите) и „Сив“ (достъп до други материали) [25].

Разходите по публикуване са свързани не само с разпространението, което е облекчено от дигитализацията. Голяма част от тях се падат на редакторската работа: прегледи и корекции, илюстриране, набор, резензиране, разходи по изграждане и поддръжка на уебстраницата на списанието, хостинг и др. Всички тези разходи карат големите издателства (Springer, Elsevier) да поддържат висока цената за онлайн достъпа до списанията си, поради което много библиотеки се отказват от услугите им или започват да се обединяват в консорциуми и да ползват съвместно абонамента. Това прави примамлива за издателя идеята част или дори всички разходи да бъдат прехвърлени върху авторите (т.е. върху институциите, в които те работят, или върху организациите, даващи им грантове). Тъй като авторите имат нужда от публикуване или рецензии, те са склонни да платят за приемане на статията, обработката ѝ и публикуването. Оказва се обаче, че все пак 56% от публикуващите автори в списания на СД са били притеснени от цената, която се налага да плати тяхната институция [27]. Решение тук може да бъде зеленият бизнес модел – самостоятелното подаване на публикация в институционален или тематичен архив. Подтик за подобно решение дава и институцията, в която авторът работи, когато

изисква депониране на материали, разработвани на територията ѝ (самоархивиране). Опитът сочи, че обикновено авторите не искат да получават други дивиденди от четенето и свалянето на техните публикации, освен популяризиране на резултатите от труда им. Свободният достъп е получил популярност, която вече не може да бъде спряна, и най-бързият и подходящ начин светът да узнае кой върху какво работи и какво е постигнал, е самостоятелното архивиране, а не толкова публикуването в журнали на СД. Последните са непопулярни сред авторите, сред по-бедни институции или в развиващите се страни.

Разпространението на свободностъпни списания не е еднакво във всички области на знанието. Така напр. социалните и хуманитарните науки получават оскъдно или никакво външно субсидиране и с изключение на икономистите, те не ползват „Златния“ път (бизнес модел).

АРГУМЕНТИ ПРОТИВ СВОБОДНИЯ ДОСТЪП

Разпространено (предимно в издателските среди) е схващането, че публикациите в списанията на свободен достъп са с по-ниска научна стойност. Две основни причини могат да обуславят това схващане: 1) Списанията на свободен достъп са сравнително нови и поради това – с недостатъчно висок статус, 2) Налице е предположение, че тъй като доходът на издателите на СД списания зависи от броя приети статии, то те биха били склонни да премат и публикации с по-ниско качество, за да увеличат приходите си. За последното няма доказателства, по-скоро броят на цитациите показва, че статиите от свободностъпни списания биват цитирани по-често, което увеличава и импакт-фактора на самите списания.

Някои издатели (Reed Elsevier и Banks Publishing) критикуват свободностъпните списания в областта на биомедицината за това, че пациентите, които биха прочели повече за болестта си, биха поискали и повече медицински услуги. Този аргумент обаче едва ли ще повлияе във време, в което обществото има все по-големи очаквания за прозрачност.

АВТОРСКОТО ПРАВО

Когато авторът на един научен труд предава правата върху него на издателите, за което получава редакция, доставка до потребителя и маркетинг, това се приема като „Фаустовска сделка“, смятана за приемлива преди появата на списанията на свободен достъп. Притежателят на авторското право може да прилага или не редица рестриктивни действия, вкл. репродуциране на работата, модифициране, разпространение.

При научните публикации ситуацията с авторското право е по-сложна и трябва да се основава на действащи в страната закони. Например във

Великобритания първи притежател е авторът, освен ако материалът не е бил създаден в рамките на индивидуалните му служебни задължения [8, 14]. Често самите автори, поставили свои произведения в дигитални архиви, не са наясно за кого остават авторските права; особено ако работят в некомерсиални изследователски институции, те смятат, че правата остават за тази институция. Издателите на традиционните издания пък под предлог, че са загрижени за качеството на публикациите, всъщност са загрижени за загубата на дивиденди и на репутация в случаите, при които не са притежатели на авторското право. При все това трябва да се отчита, че за плагиатите и пиратите отвореният достъп дава повече възможности за противозаконни „набежи“, още повече че в свободните списания авторските права остават за автори без достатъчно опит в законовата материя по темата. Оптималният вариант, който все още не е постигнат, е баланс – авторите могат да претостъпят част от правата си, а също и издателите, тъй като за публикуване пълното притежание на авторски права на практика не им е необходимо. Напътствия за самостоятелно архивиране в момента могат да бъдат намерени на сайта на проекта SHERPA, поддържан от университета в Нотингам. За България тези въпроси са уредени от Закона за авторското право и сродните му права, като в Министерството на културата от 1993 г. функционира Дирекция „Авторско право и сродни права“, която може да дава указания при възникване на спорни въпроси.

Ключов фактор за развитието на електронното публикуване са и техническите средства за протекция на електронните материали от неправомерен достъп. Въпреки че предпазват притежателя на авторските права от пиратството, те могат да попречат на библиотеките да запазят или архивират научни трудове, като ги преместват върху по-трайни носители. Освен това чрез тези средства се възпрепятстват добросъвестни потребители да копират малка част от защитения труд, за да го ползват за персонално изследване – нещо, което им се полага.

СД И ТРАДИЦИОННИТЕ ИЗДАТЕЛИ

Тъй като се опасяват от спадане на приходите си, издателства като **Springer, Taylor & Francis, Elsevier и Blackwell** създават нови списания, стоящи на платформата на свободния достъп, или променят изцяло или частично начина на издаване на вече познати списания. Според доклада пред Асоциацията на издателите във Великобритания, ако през 2005 г. 9% от издателите са предлагали публикуване в списание на СД, то през 2008 г. те стават 30% [13]. Издателите от Springer са първите, които чрез предложението Open Choice Model редуцират

цените пропорционално на дела на финансираните от авторите статии. Предполага се, че колкото повече автори участват в модела на отворен достъп, толкова повече ще паднат разходите на издателя, който приема статията, без да притежава авторските права за нея, тъй като за това той получава от авторите някаква такса. В момента публикациите на това издателство са смесица от свободностъпни статии и статии, издадени според традиционния финансов модел, основан на средствата от абонамент. Издателството Тейлър и Франсис иска такса от около 3000 долара, за да публикува авторска статия в свободностъпно списание. Тук обаче, за разлика от Шпрингер, авторите не притежават авторските права, те остават за издателя. Елзевир и Блекуел дават възможност за свободно публикуване без предоставяне на правата при заплащане на такса от страна на автора.

Възникват и издателства от типа на Hindawi, чиито издания са преминали на СД. Компанията се намира в Египет и поддържа добре квалифициран, силно мотивиран и сравнително ниско заплатен редакционен екип. Успехът на компанията води до мисълта, че операционните центрове за създаване на списанията на свободен достъп в бъдеще ще са извън т.нар. „развити страни”, по-скоро в Индия, Китай, Египет, Израел [22].

Друг ефект на движението за свободния достъп е участието на големи издателства в инициативи на ООН и други интернационални организации, които дават безплатен или нископлатен достъп на развиващите се страни. Пример за това е HINARI – портал, даващ достъп до множество скъпи медицински списания [19].

Трябва да се отбележи, че върху това движение влияние оказват различни държавни органи и финансиращи изследванията организации. Така напр. изследователи, чиито проучвания са заплатени от Националните здравни институти на САЩ, сега са задължени да депонират електронни копия от оценените (peer-reviewed) статии в PubMed – до 2005 г. предоставянето на тези материали не е било задължително.

БИБЛИОТЕКИТЕ И СД

Освен за авторите и потребителите на информацията списанията на свободен достъп и репозиториумите имат важно значение и за библиотечната работа. Библиотеките трябва да осигурят информационни ресурси и равен достъп до тях не само на днешните поколения, но и на бъдещите. Съхранението на фондовете е част от тяхната основна работа. Законите за авторско право обаче често възпрепятстват тази тяхна функция и днес те са загрижени, че някои издатели, подтикнати от пазарни и финансови съображения, няма да съхранят притежаваната от тях информация и

за в бъдеще. Те търсят начин да съхранят информацията, без да са зависими от добрата воля на издателите. По тази причина се създават специални архиви на стари издания, за които се предполага, че ще бъдат отстранени от сървъра на издателя. Такъв е JSTOR (Journal Storage) – електронен архив на Станфордския университет, започнат през 1995 г. JSTOR предоставя възможност за търсене в текста на цифровизирани (сканирани) копия на старите броеве на няколко добре известни научни списания. Законната страна на дейността му е уредена чрез индивидуални споразумения с издателите, които изискват от сайта да публикува статии с известно закъснение след излизането им – от една до три години. Така свободностъпните издания дават на библиотеките много по-голяма свобода при изпълнение на дейността им в сравнение с традиционните издателски практики в научната литература.

През последните години библиотеките все повече възприемат модела „хибридна библиотека” – поддържане на баланс между печатни и електронни ресурси. Традиционната роля на една академична библиотека до ранните 90 год. на миналия век е била да събира и осигурява достъп до учебни материали. От този момент, както подчертава G. Gorman (2005), акцентът се е изместил към създаване и разпространение на електронни научни публикации. Освен това има наблюдения, че все по-малко хора посещават физическия корпус на библиотеката [10]. Това, което се изисква от информационните специалисти, според S. H. Chang, е да обучат служителите си да работят с дигитални колекции и информационни системи за отворени архиви и да променят работата си към популяризиране и на източниците на свободен достъп (така че да ги направят видими за потребителите). Това предполага промени в много типично библиотечни процеси: комплектуване, каталогизация, експлоатация, съхранение и разпространение и навлизане в напълно нови роли [17]. От информационните специалисти се очаква да формират целите и задачите на един институционален репозиториум, да изградят инфраструктурата му, да подбират ресурси за него. Други техни задължения са дейностите, свързани с метаданните, с кодиране и класифициране, така необходимо при организиране на дигитално съдържание, да изготвят ръководства за подготовка на електронни публикации, да обучат потребителите да ползват свободните източници, да подготвят собствени дигитални продукти, да ги въвличат в политиката по създаване на подобни продукти и обучение в посока повишаване информационната компетентност на членовете на научна институция или университет [7]. Те трябва да разясняват проблемите на авторското право и да разпространяват своите издания в различни библиотечни

консорциуми и коалиции – т.е. да работят като истински „knowledge workers” [17].

Като цяло, въпреки опасенията си от прекъсване на връзката с потребителите си, библиотеките са доволни от развитието на свободния достъп, тъй като това им спестява средства за абонамент и прави по-лек достъпа да научна литература. Той, както и развитието и дейностите на библиотечните консорциуми довеждат до по-твърда политика спрямо големите издателства и получаване на отстъпки при договаряне. (Някои големи библиотеки са се отказали от договаряне с Елзеvier и Шпрингер, което пък е понижило цените на правото на достъп до издавани от тях списания.)

СЪСТОЯНИЕ НА ПРОБЛЕМА В БЪЛГАРИЯ

У нас за момента има по-малко от 10 пълнотекстови свободни медицински списания онлайн, а колкото до репозиториумите – поне в сферата на медицината университетски репозиториуми все още няма. Нещо повече – във връзка с икономическата криза някои списания прекратиха свободното публикуване на пълни текстове с очакването да вдигнат абонамента си – задача, която едва ли ще бъде постигната. В България действащи научни репозиториуми предлагат Нов Български университет, СУ „Климент Охридски” и БАН. В момента се създават репозиториуми на ТУ – Русе, и МУ – София. Програмните продукти, използвани за изграждането им, са на основата на отворения код, разпространяват се свободно и се ползват без ограничения.

ПЕРСПЕКТИВИ

Учените ще осъзнават все повече правата си и ще изискват по-бърз и лек публикационен път за своите изследвания. Държавните агенции и институциите, подпомагащи изследванията, ще имат все по-големи права да се намесват къде авторите да публикуват разработки, което ще доведе до още по-голямо разрастване на свободните списания и до разработване и поддържане на свободни институционални архиви от все повече организации. Налага се библиотеките да излязат от ролята си на пасивен събирач на научни източници и да се превърнат в активен участник в научната комуникация – и чрез популяризиране списанията на свободен достъп, и чрез съхранение и разпространение на трудовете в институционалния репозиториум.

А какво ще стане с големите издатели – ако не искат да изчезнат, те ще трябва постепенно да се ориентират към бизнес модела на свободния достъп. Иначе младата конкуренция от типа на египетското издателство Hindawi просто ще ги измести.

Библиография

1. Закон за авторското право и сродните му права – <http://lex.bg/laws/ldoc/2133094401> (03.06.2010)
2. Лехова, Е. Web-базирана система за архивиране и управление на пълнотекстови бази данни от научни публикации в електронна форма. – Годишник на Български информационен консорциум – 2008 г. Съставители: Н. Терзиева и Р. Тодорова. С., БИК, 2009, 68-73.
3. Научен електронен архив на НБУ – <http://eprints.nbu.bg/>
4. Суон, А. Свободен достъп. – Key Perspectives Ltd. По поръчка на JISC. – <http://www.keyperspectives.co.uk/openaccessarchive/Briefing%20papers/Bulgarian%20version.pdf>
5. Тодорова, Р. и Г. Мартинова. Разпространение на информация с технологиите на Web 2.0. – Годишник на Български информационен консорциум – 2008 г. Съставители: Н. Терзиева и Р. Тодорова. С., БИК, 2009 г., 93-97.
6. Тодорова, Р. Свободен достъп до научни електронни публикации в Нов български университет – Библиосфера, 2010, № 12, http://www.bibliosphere.eu/12_2.htm.
7. Allard, S., T. Mack et M. Feltner-Reichert. The librarian's role in institutional repositories: A content analysis. – Ref. Serv. Rev., 33, 2005, № 3.
8. Antelman, Kr. Do Open-Access Articles Have a Greater Research Impact? – www.lib.ncsu.edu/staff/kaantelm/do_open_access_CURL.pdf (30.05.2010)
9. Berlin declaration – <http://oa.mpg.de/openaccess-berlin/berlindeclaration.html>
10. Chang, S. H. Institutional repositories: the library's new role. – OCLC Systems & Services Volume 19, 2003, № 3, 77-79.
11. Cox, J. et L. Cox. Scholarly publishing practice: The ALPSPS report on academic journal publishers' policies and practices in online publishing. London (England): Association of Learned and Professional Society Publishers; 2003.
12. Cox, J. Evolution or revolution in scholarly publishing: challenges to the publisher. – In: G.E. Gorman (ed.) Scholarly Publishing in an Electronic Era (Facet, London, 2005).
13. Cox, J. et L. Cox. Scholarly Publishing Practice, Third Survey 2008: Academic journal publishers' policies and practices in online publishing http://www.alpsp.org/ngen_public/article.asp?id=200&did=47&aid=24781&st=&oid=1
14. Craig, I. D. et al. Do Open Access Articles Have Greater Citation Impact? – J. Informetr., 1, 2007, № 3, 239-248.
15. Creative Commons – Attribution 2.5 Bulgaria – <http://creativecommons.org/licenses/by/2.5/bg/>
16. Gadd, E., Ch. Oppenheim et St. Proberts. RoMEO Studies 2: How Academics Want to Protect their Open-Access Research Papers. – J. Inform. Sci., 29, 2003, № 5, 333-356.
17. Ghosh, M. Information Professionals in the Open Access Era: the competencies, challenges and new roles. – Inform. Develop., 25, 2009, № 1, 33-42.
18. Gorman, G. E. Scholarly publishing in an electronic era. G. E. Gorman (ed.) London, Fytton Rowland Facet Publishing, 2005.
19. HINARI The Programme for Access to Health Research <http://www.who.int/hinari/about/en/> (11.06.2010)
20. Houghton, J., C. Steele et P. Sheehan. Research Communication Costs in Australia: Emerging Opportunities and Benefits. Research communication costs in Australia: emerging opportunities and benefits a report to the Department of Education, Science and Training, 2006.
21. Information Development, 25, 2009, № 1, 33-42.
22. Oppenheim, Ch. Electronic scholarly publishing and open access – J. Inform. Sci., 34, 2008, № 4, 577-590.
23. Palmer, C. L., L. Tefteau et M. P. Newton. Strategies for institutional repository development: A case study of three evolving initiatives Purdue Libraries, Year 2008. – http://130.102.44.247/login?url=/journals/library_trends/v057/57.2.palmer.pdf (02.06.2010)
24. Sherpa – Project for developing open-access institutional repositories in universities to facilitate the rapid and efficient worldwide dissemination of research. – <http://www.sherpa.ac.uk/index.html> (03.06.2010)
25. Suber, P. Open Access Overview. – <http://www.earlham.edu/~peters/fos/overview.htm> (01.06.2010)
26. Swan, A. The business of digital repositories. – In: A Driver's Guide to European Repositories (Amsterdam, 2007), Amsterdam University Press, 2008.
27. Swan, A. et S. Brown. Authors and open access publishing. – Learned Publishing, 17, 2004, № 3, 219-224.